

בין ספרי זיכרון לבין ספרות יפה: דרכי התמודדות עם נושא המוות

בספרות המיועדת לילדים

יעל שגב ועידית ליוש

מבוא

עד המאה ה-17 ילדים נחשפו לנושא המוות בספרות באמצעות ספרים ומחזות שהיו מיועדים למבוגרים - סיפורי התנ"ך וספרות עממית. החל מהמאה ה-17, עם התפתחותה של ספרות הילדים, יש מיעוט יחסי של ספרי ילדים שנכתבו על ידי סופרים אנגליים ואמריקנים שעוסקים במוות (Masson, 1994).

גם כיום, בחברות מסוימות, נושא המוות נחשב לטאבו ולא מקובל לשוחח עליו עם ילדים או לחשוף אותם לאפשרות של אובדן ושכול (Cao & Han, 2017). תפיסה זו מפתיעה לאור העובדה כי ילדים נחשפים לאופנים ולסוגים שונים של מוות של הצומח ושל החי בצורה מתמדת כבר בגיל הרך הן בלמידה על עונות השנה כשהפרחים קמלים בחורף, הן עקב מותן של חיות מחמד (Russell, 2017).

מעיון בספרות המחקר העוסקת בנושא (שער, 2011) מצטייר כי ילדים בגילים צעירים יודעים יותר על מוות של בעלי חיים, ולומדים על מוות של בני אדם רק בשלבים מאוחרים יותר של ילדותם. עם זאת, שער (2011) מציין כי ילדים בגיל הרך החיים בישראל מקדימים בהרבה ילדים בני גילם החיים במקומות אחרים בעולם בהמשגה של מושג המוות. ויצטום (2004) מוסיף, שבניגוד לכתוב בספרות המחקר, ילדים בישראל יודעים יותר על מוות של אנשים מאשר על מוות של בעלי חיים.

מציאות של מוות מזמנת התמודדויות פסיכולוגיות ואמוניות רבות אצל מבוגרים ואצל ילדים. המורכבות בהתמודדות עם המושג האמורפי "מוות" בקרב ילדים דתיים כרוכה לעיתים גם בהתמודדות עם שאלות אמוניות כגון תחיית המתים ו"צדיק ורע לו".

במאמר זה ייערך דיון השוואתי בחמישה ספרים: **אבא שלי היה** (יעל, 2017), **אח שלי גיבור** (רוטנברג, 2016), **אחי היה גיבור** (חוטר, 2005), **אבא של נעם ושל צוריה, עמיחי, שירה, רננה, הדס, נאווה ושחר-יאיר** (זר, 2003), **דורון והטרקטורון** (שורשן ואמיתי, 1991), תוך התמקדות מיוחדת בשלושה האחרונים ובהשקפות העולם העולות מהם. כל הספרים מתמקדים בהנגשת נושא המוות לילדים בגיל הרך, אבל לשלושת הספרים האחרונים ברשימה יש מכנה משותף רחב - שלושתם נכתבו לילדים בגיל הרך על ידי נשים, בנות המשפחה שנפגעו מהמוות, בעקבות אירועי טרור שהתרחשו במציאות ובהם נרצח בן משפחה קרוב לילדי המשפחה. שלושת הנרצחים השתייכו לזרם הממלכתי-דתי. נראה כי באמצעות הספרים, הכותבות מנסות לעזור לילדים להתמודד עם המצוקות הרגשיות והאמוניות שמעורר האובדן, ובה בעת הן מתכוונות שהספרים ישמשו ספרי הנצחה וזיכרון לנרצחים. משום כך, ספרים אלה משמיעים קול ייחודי, מעין קולאז' סגוני ומורכב של סוגות ספרותיות ושל קולות פוליפוניים. לדעתנו, ראוי שמחנכים והורים יתוודעו לאיכויות הפסיכולוגיות הגלומות בספרים אלה בבואם לתווך לילדים בגיל הרך את נושא המוות.

סקירת ספרות

בפרק זה נסקור את הספרות המדעית הרלוונטית, שבה פירוט של עקרונות פסיכולוגיים מרכזיים בתפיסת המוות בקרב ילדים, הצגה של תפיסת המוות בספרות ילדים, סקירה של ספרי ילדים המתארים התמודדות של ילדים צעירים עם מוות ואובדן והבחנה בין ספרי זיכרון לבין ספרות יפה, תוך הבהרת שני ההיבטים של מושג הזיכרון, היזכרות והנצחה.

תפיסת המוות בקרב ילדים

נושא המוות מורכב ומאיים בכל גיל, על אחת כמה וכמה בגיל הצעיר. בעבר הנטייה הייתה לגונן על הילדים ולחסוך מהם את הנזק העלול להיגרם להם מהעיסוק במוות (קלינגמן, 1998).

אבל התפתחות המחקר מוכיחה את ההפך (גרנות, 2000). כיום ברור כי העיסוק של ילדים במוות והסיוע להם בתהליך האבל חיוניים לתהליך ההחלמה המיטבית שלהם עקב הטראומה שחוו (קלי, 1999; שליו, 2012¹). הימנעות מתשובות לשאלות של הילד על המוות, או תגובות של הטעיה וניסיונות סרק להרגעה, יוצרים יחס של חוסר אמון בעולם המבוגרים ועלולים לפגוע בסיכוי להישען על המבוגר שנותר בחיים בשעת הצורך. לעומת זאת, להד ואילון (1995) טוענים, כי פתיחות מצד המבוגר, נכונות להקשיב לשאלות הילד ולהשיב לו תשובות אמת, תוך כדי התחשבות ביכולות הרגשיות והקוגניטיביות שלו, יגבירו את אמון הילד במבוגר ויביאו לרכישת כישורים הנחוצים לו להתמודדות העתידית בשעת משבר. עיסוקם של ילדים בנושא המוות אינו בהכרח עניין מדכא או מפחיד. הבורות והתחושה כי דבר מה איום מכדי שאפשר יהיה לשוחח עליו הם מקורות הפחד אשר עלולים להביא לעצירת הצמיחה הרגשית (שליו, 2012).

כאמור, מושג המוות קשה לתפיסה, בכל גיל, אבל בייחוד בגיל הרך. זהו מושג עמום ורב-ממדי המכיל היבטים קוגניטיביים הדורשים חשיבה מופשטת, והיבטים רוחניים הקשורים בתפיסה של מהות החיים והיבטים רגשיים. קלינגמן (1998) מציין כי תפיסת המוות מושפעת מתהליכי ההתפתחות, וכוללת הבנה של עקרונות מהותיים כגון אי הפיכות המוות, סופיות המוות, מחזור החיים והבנת תופעת הזקנה. נמצא כי הילד בגיל הרך אינו יכול להבין עקרונות אלו, ודאי שלא בשלמותם, בגלל אפיוני החשיבה הייחודיים לילדות (סמילנסקי, 1981). בשל כך, ילדים בשלבי התפתחות שונים תופסים את המוות באופן שונה (Morgan & Roberts, 2010; Lansdown & Benjamin, 1985).

ילדים צעירים, בני שנתיים עד חמש, מסוגלים לחוות עצב ולכן הם אבלים בדרכם כאשר אדם אהוב מת. אבל אי תפיסת סופיות המוות, לדוגמה, גורמת לילד לשאול שוב ושוב מתי האדם

¹ שליו, ר' (2012). אובדן ותהליכי אבל בקרב ילדים ומתבגרים. [גרסה אלקטרונית]. נדלה ב- 10.2.2018 מהכתובת: <https://www.hebpsy.net/articles.asp?id>

שנפטר יחזור הביתה. מבחינה רגשית, בגיל שלוש או ארבע רוב הילדים מגלים אמפתיה ומזהים תגובות רגשיות של ילדים אחרים. בגיל חמש או שש הילדים אף יכולים לנחם אחרים וילד יכול, למשל, לומר לאמו לא לבכות על אחיו שנהרג כי הוא ישמור עליה. אפשר לראות כי ילדים בני 3-8 מכירים את המילה מוות, אבל אין להם ידע הגיוני, מובנה ואמין על מוות.

גרנות (1985, 2000) מתארת את שלבי האבל שעוברים מבוגרים בהתמודדות עם מוות ואובדן, אשר לדעתה עוברים גם ילדים, כשבמקרה של ילדים יש להם אפיונים ייחודיים:

א. שלב ההלם - הכחשת הידיעה נעשית באופן אינטואיטיבי והיא מהווה מנגנון הגנה. Neimeyer (2001) מזהה את ההכחשה כמסר הנשלח מהילד המתאבל אל סביבתו. אפשר לראות בכך מעין "איתות" לכך שהילד עדיין איננו בשל להתמודד באופן מלא עם הבשורה המרה. לעיתים מדובר בתחושה מאגית (אם לא אמין בכך, זה לא יהיה נכון).

ב. שלב העמקת התגובות וההפנמה - בשלב זה ילדים מוצפים בפחדים ובחרדות מפני העתיד ועוסקים בשאלה: מי ידאג לי כעת?

ג. שלב ההתארגנות מחדש - בשלב זה הילד תלוי מאוד בתגובות ההורה. לעיתים ילדים חשים צורך לחזור מהר מאוד לתפקוד נורמלי, אך לחלק מהם יש חשש מתגובת הסביבה. לכן יש תלות בהתארגנות ובציפיות של ההורה: האם זה "בסדר" מצידו שאמשיך כרגיל בחיי?

התוצאה היא שהמצוקה הנפשית של ילדים בני 5 שחווים מוות של אדם קרוב גדולה מאוד, אבל אין להם יכולת קוגניטיבית להבין או להביע בצורה הגיונית ומסודרת את עוצמת האובדן. הגיל ושלבי ההתפתחות אינם הגורמים היחידים המשפיעים על תפיסתם והבנתם של ילדים את המוות ואת חוויית האובדן. גורמים נוספים הם ניסיון החיים, הדינמיקה המשפחתית והמורשת התרבותית (קובלר-רוס, 2002). חשוב לקחת בחשבון גורמים נוספים כגון נסיבות המוות (אלים ופתאומי לעומת מוות צפוי מזקנה, או ממחלה כרונית), טיב הקשר הרגשי

והחברתי שאבד, צורת ההודעה על המוות וביטויי היגון במשפחה ובסביבה החברתית, כמו גם טיב התמיכה העומדת לרשות הילד (לונג ופוגל, 2003).

להד ואילון (2000) מציינים כי "ספרים שנכתבים ביוזעין מתוך תבנית פסיכולוגית של שלבי עיבוד האבל מספקים מידע הטבוע בתוך סיפור נוח לקליטה ולזכירה" (שם, עמ' 21). סיפור מתאים מסייע לקורא או לילד המאזין להבין את המוות מבחינה קוגניטיבית וגם מבחינה רגשית. יצירה ספרותית מותאמת מאפשרת השגת תובנות לרגשות, נותנת לגיטימציה לרגשות מנוגדים ואף סותרים, מסייעת בהמשגה קוגניטיבית ובפיתוח עמדות, ומאפשרת תהליכי הזדהות (כהן, 1995). לילד שחווה את השכול מבחינה אישית, הסיפור מאפשר לשמר את הזיכרון של הנפטר ובו זמנית להתחיל לבנות את הניתוק הרגשי הנדרש לצורך בניית החיים החדשים, במציאות ללא נוכחותו (להד ואילון, 2000).

נבחן כעת כיצד באות לידי ביטוי תפיסות אלו בעיצוב נושא המוות בספרות הילדים הקיימת.

המוות בספרות ילדים

ספרות היא כלי המאפשר לילד את המפגש הקרוב ביותר למציאות שלא באמצעות אירוע חריג שהתרחש הלכה למעשה (קובובי, 2008). השפעת היצירה על הקורא היא מידית וישירה והילד עובר את החוויה המסופרת כאילו התנסה בה בעצמו הלכה למעשה. מעורבותו של הילד או של הקורא מושגת באמצעות תהליך ההזדהות שלו עם דמויות ספרותיות הקרובות לעולמו. הוא מזדהה עם הקשיים שלהן, שדומים לשלו, או עם הבעיות שלהן, שנוגעות בזיכרונות שהיו טעוני רגש אצלו. פריקת המתחים הרגשית של הקורא תוך התייחסות לדמות בדיונית, מאפשרת לו להפנות את האנרגיה הנפשית לעימות עם הנושא עצמו, ועל ידי כך להשיג זווית ראייה חדשה של הבעיה (שליו, 2012). הדברים נכונים לקורא המבוגר, ועל אחת כמה וכמה נכונים לילדים אשר לפי קובובי (תש"ל, 2008) נוטים להזדהות ביתר קלות וביתר עוצמה עם הנפשות שבסיפור או לזהותן עם דמויות אנשים התופסות מקום משמעותי בעולמם. נמצא

(שליו, 2012; קובובי, 2008, תש"ל) כי הבנת הכוחות הפועלים בנפשותיהן של הדמויות שביצירות הספרות, והמשמשות לילד מושאי הזדהות, עשויה לסייע לו להבין את עצמו. ישנה גישה הרואה במפגש של הילד עם יצירה ספרותית העוסקת במוות מעין "חיסון נפשי", המכין אותו להתמודד עם אירועי אובדן עתידיים, תוך הבנה מותאמת יותר של תופעות המוות (להד ואילון, 1995; כהן, 1995; סמילנסקי, 1981; קלינגמן, 1998; שליו, 2012). קריאתן של יצירות ספרות העוסקות במוות עשויה להוות ביבליותרפיה מונעת, שיש בה העמקה של חוויית החיים ומילויה במשמעות מחודשת דווקא משום נוכחותו של המוות בחיים (כהן, 1995). ברור שאין הכוונה לחסן את הילד מפני המוות, אלא לאפשר לו התמודדות נכונה יותר עימו. על פי תפיסה זו אין מועד מוקדם מדי בהכנה להתמודדות עם המוות, משום שאיש אינו יודע מתי ואיך הוא יגיע.

לדעתו של כהן (1995) אפשר להשתמש ביצירה הספרותית הנוגעת בנושאי הפרידה והמוות, באופן שבו היא תאפשר לילד להשיג תובנה לגבי רגשותיו והתנהגותו בנושאים הללו, תסייע לו בשינוי עמדות וערכים קיימים ובפיתוח עמדות חדשות, תצייד אותו באמצעים שונים לפתרון בעיות ולקבלת החלטות, ותרחיב את טווח ההתנסות שלו תוך הפחתת תחושת הבדידות המתלווה לעיתים להתייחסות לנושא רגיש כל כך. ההנחה העומדת בבסיסה של גישה זו היא הפגשה מותאמת באמצעות שימוש ביסודות הפסיכולוגיה ההתפתחותית כפי שזו תוארה לעיל בתפיסת המוות אצל ילדים (ברוך, 1991).

הגישה שלפיה יש להכיר לילדים את נושא המוות באמצעות ספרות הילדים משום שמוות הוא חלק בלתי-נפרד מהחיים, עולה בקנה אחד עם הטענה שמציגות בן אשר וארכלי-ברוך (2012). לתפיסתן, התייחסויותיהם של המבוגרים הסובבים את הילד משקפות במידה רבה את הקושי האישי שלהם להתמודד עם נושא השכול והמוות מבחינה תרבותית.

דר, קוגמן ושטיימן (2010) ושביט (1996) מגדירות את המאה העשרים בתרבות המערב, כמאה ששמה במרכזה את הילדות, ושיותר מכל קודמותיה שמה לה כמטרה לגונן על ילדיה. כפי שטוענות דר ואחרות (2010): "כחלק מכך התגבשה במערב מעין רשימה של נושאים

"קשים" שיש להציגם לילדים בזהירות ובמידתיות, ואף רשימת נושאים שרצוי להימנע מהם בשיח הבין דורי, בבחינת סוד שראוי שיתגלה רק לכשיתבגרו הילדים (כגון) מוות" (שם, עמ' 268).

תפיסה זו מהדהדת בספרות הילדים הישראלית העוסקת בנושא השכול והמוות, משנות הארבעים ועד שנות השבעים של המאה העשרים. ספרים אלו מתייחסים ברובם למוות של אבות או של אחים, אשר נפלו בקרבות על הגנת המולדת (ברוך, 1991). אולם החל משנות השבעים והשמונים של המאה העשרים, המוות והשכול בספרי הילדים מתוארים בצורה אישית, ללא היבטים לאומיים (רז, 2003). ברוך (1991), שמתייחסת לדמות האב המת בספרי ילדים, מחזקת תפיסה זו ומציינת:

עיצוב דמות המת משקפת שינויים בערכים החברתיים, באידיאלים ובתפיסת ה"אני". האב כבר אינו דמות הרואית, המייצגת את ערכי הלאום והחברה, אלא דמות פרטית שערכיה פרטיים. הכאב והאבל על אובדנה הם פרטיים גם אם נפל במלחמה, וברוב המקרים אין החברה שותפה להם (שם, עמ' 83).

גם גרון (2002), אשר עסקה בשירת כהן-אסיף, גילתה שמותו או מחלתו של אדם קרוב ומצוקותיו הקיומיות של הילד בעקבותיהם, הם נושאים דומיננטיים במפה התמטית של המשוררת. בשירים אלה מודגשת הרגשת הבדידות של הילד. החברה אינה סועדת ומסייעת, והיא אף מתנכרת לו ולסבלו.

נדגיש שבשנים שחלפו מאז צאת ספרה של ברוך (1991) נכתבו ספרים רבים העוסקים בנושא המוות ומיועדים לילדים, וכן פורסמו בארץ ובעולם מחקרים שונים בנושא המוות בספרות הילדים (גרון, 2002; Poling & Hupp, 2008; Wiseman, 2013) ובכל זאת, אפשר עדיין לומר שההנחות שהתוותה ברוך (1991) בדבר מיעוט יחסי של ספרי ילדים ישראליים העוסקים בשכול ובמוות נכונות. נוסף על כך, הספרים שנכתבו בנושא עוסקים במוות של סב, או של בעל

חיים, מוות שנתפס כחלק ממעגל החיים². למעשה, אפשר לומר כי מבוגרים אשר יבקשו להפגיש ילדים עם ספרי ילדים כדי להנגיש מוות של בן משפחה מדרגה ראשונה, ימצאו מבחר מצומצם של ספרים בנושא אשר נכתבו לאחר שנות השמונים על ידי סופרי ילדים.

ספרי ילדים המתארים התמודדות של ילדים צעירים עם מוות ואובדן

מאמר זה בא לשפוך אור על תופעה תרבותית בעלת השפעות ספרותיות. כמענה למיעוט היחסי של סיפורי ילדים העוסקים במוות ונכתבו על ידי סופרי ילדים לאחר שנות השמונים, ובניגוד גמור למיעוט זה, אפשר למצוא ריבוי יחסי של ספרי ילדים המתארים את התמודדותם של ילדים בגיל הרך עם אובדן טרגי, שנכתבו על ידי כותבות שאינן סופרות ילדים. הכותבות הן נשים שהתמודדו עם מוות בחייהן האישיים. חלקן חוו התמודדות עם מוות בילדותן, לאחר פטירת אב או אח, וחלקן התאלמנו וחיפשו ספרים המיועדים לילדים כדי להנגיש את נושא המוות והאבל לילדיהן הצעירים. ספרים כאלה הם **מה אבא היה אומר** (בן עטר-קוטלר, 2014), **מכתב לאבא** (יצחקי, 2011), **אבא שלי היה** (יעל, 2017), **אבא שלנו מת** (רוזנשטיין, 2014), **אח שלי גיבור** (רוטנברג, 2016), **הפתעות של שוקולד: סיפור על מותו של סבא** (קופר, 2007), **ללי וסבא פותחים תיבה** (רמון, 2010), **אבא של נועם ושל צוריה, עמיחי, שירה, רננה, הדס, נאווה ושחר יאיר** (זר, 2003), **אחי היה גיבור** (חוטר, 2005), **דורון והטרטורון** (שורשן ואמיתי, 1996).

ספרים אלה אפשר לחלק לשתי קבוצות. בקבוצה אחת ספרים שיש בהם תיאור של בן משפחה קרוב, אח, דוד, סב או אב, שנפטרו ממחלה קשה או בתאונה. קבוצה זו כוללת את הספרים **מה אבא היה אומר** (בן עטר-קוטלר, 2014), **מכתב לאבא** (יצחקי, 2011), **אבא שלי היה** (יעל, 2017), **אבא שלנו מת** (רוזנשטיין, 2014), **הפתעות של שוקולד: סיפור על מותו של סבא** (קופר, 2007), **ללי וסבא פותחים תיבה** (רמון, 2010). הספר **אח שלי גיבור** (רוטנברג,

² עדות ברורה לכך אפשר לראות אצל רוזנשטיין (2014) ואצל יצחקי (2011). ראו בהמשך.

(2016) מתאר את נפילתו בקרב של אחיה החייל של הכותבת והוא חריג בקבוצה זו. בקבוצה השנייה ספרים שנכתבו על שני אבות ואח שנרצחו בפעולות טרור. כל הנרצחים בני המגזר הדתי-לאומי. קבוצה זו כוללת את הספרים **אבא של נועם ושל צוריה, עמיחי, שירה, רננה, הדס, נאווה ושחר יאיר** (זר, 2003), **אחי היה גיבור** (חוטר, 2005), **דורון והטרקטורן** (שורשן ואמיתי, 1996).

ההחלטה של הכותבות לכתוב סיפור הממוען לילדים ועוסק בדרכי התמודדות עם אובדן למרות שאינן סופרות ילדים, נבעה מסיבות המפורטות במבוא ובתקציר בגב הספרים. בתקציר הסיפור **אבא שלי היה** (יעל, 2017) כתוב

הכותבת היא יועצת חינוכית, והיא מביאה את סיפור חייה האישי דרך ספר זה, שבו מתוארת חווית האובדן הכואב שחוותה בילדותה, ושהיה לחלק בלתי נפרד מחייה לאורך שנים ארוכות. הסיפור מתאר את ההתמודדות היומיומית עם האובדן, את הכאב הגדול, את החסר שמציף את הלב ואת תחושת הגעגוע שהזמן לא מרפא.

המחברת מדגישה שתי מטרות של הספר. הראשונה, לאפשר מקום מזדהה, מבין ומכיל עבור ילדים החיים עם החסר ועם הכאב שלא תמיד מדובר אבל מורגש מאוד. השנייה, לתת לקורא המבוגר, ההורה המורה או מבוגר אחר, להכיר בכאב זה, להבין את התחושות הקשות, להזדהות עימן ולנסות לתת להן מענה.

במבוא לספר **אח שלי גיבור** (רוטנברג, 2016) מופיעה הקדשה: "לזכר אחי הקטן, נדב רוטנברג ז"ל, אח יקר ואהוב בן עשרים, לוחם בחטיבת הצנחנים, אוהב אדם וארץ, שנפל ב-7 בינואר 2011 על גבול רצועת עזה. שמחת חייו והחיוך שלך לא עוזבים אותנו. לעולם לא נשכח אותך... אוהבת ומתגעגעת בכל יום. אחותך." בגב הספר הכותבת מדגישה את הקשר שלה עם אחיה "תמיד היינו ונישאר אחים" ואת הגעגוע "אני רוצה לספר לכם איך מרגישים גם כשהוא רחוק מכאן".

ספרה של מיכל רוזנשטיין, **אבא שלנו מת** (2014), מוצע לרכישה כספר דיגיטלי בחנויות לספרים דיגיטליים ברשת. בתקציר על הספר נכתב:

ספר מיוחד זה מספר סיפור אמיתי. סיפור על משפחה רגילה, אימא, אבא ושלושה ילדים, המתמודדת עם מחלת הסרטן של אבא, שאפילו שהיה רופא, הוא מת. הספר נולד ממצוקה במציאת ספרות ילדים בנושא והצורך בהסברים נהירים ובגובה עיני הילדים. הספר נכתב תוך הקפדה על אמירת האמת המרה בתבונה וברגישות ומי ייתן ויוכל לעזור למי מכם המתמודדים עם מוות של אדם כל כך קרוב ואהוב.³

בראיון שנערך עם מעיין יצחקי, שכתבה את הספר **מכתב לאבא** (יצחקי, 2011) היא אמרה:

הרעיון לכתוב ספר ילדים שעוסק בשכול נולד כשבעלה של חברתי חלה בסרטן וכולם הבינו שזה הסוף. באחד הימים חיפשתי לילדיה ספר העוסק ביתמות מאב, אבל הספרים היחידים שמצאתי עסקו באיבוד סבא או חייית מחמד. הבנתי מיד שזה הפרויקט הבא שלי, כי במדינה כמו שלנו, שרוויה בשכול בשל מלחמות, תאונות ומחלות - הדבר הכרחי [...] ההתמודדות של ילדה קטנה עם נושא גדול וכואב כמו השכול מביאה את שאר ילדי הגן להזדהות עם הכאב ולשתף אותה ברגשותיהם. ביחד גם הם לומדים למצוא בתוך הצער והכאב את הדברים היפים שבחיים.⁴

הספר **אבא של נעם ושל צוריה, עמיחי, שירה, רננה, הדס, נאווה ושחר-יאיר** (זר, 2003) נכתב על ידי גיסתו של הנרצח, גלעד זר, בשיתוף עם ילדיו ועם פסיכולוגית שהעירה את הערותיה במהלך כתיבתו. בהקדמה לספר מופיע תיאור קצר של חייו ופועלו של האבא, גלעד, וגם תיאור קצר של הרצח: "בראש חודש ניסן תשס"א, בנוסעו למשימת ביטחון באחד מכבישי

³ נדלה ב-14.2.2018 מהכתובת:

https://www.evrit.co.il/%D7%90%D7%91%D7%90_%D7%A9%D7%9C%D7%A0%D7%95_%D7%9E%D7%AA-details.aspx

⁴ נדלה ב-11.2.2018 מהכתובת: <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4046046,00.html>

השומרון, ירו בו ערבים והוא נפצע קשה. הוא חזר לעבודה לאחר שהבריא, ובנסעו שוב לנסיעות ביטחון נורה שנית, והפעם, נרצח".

בהקדמה מפורטת גם הסיבה לכתיבת הספר: "לצערנו, בשנים האחרונות מצאו ילדים רבים כל כך את עצמם יתומים, ומשפחות רבות כל כך נאלצו להתמודד עם השכול. על כולנו מוטלת המשימה להמשיך ולחיות מתוך געגועים וזיכרון. אנו תקווה, שבעזרת ה', יסייע לכך ספר זה". ההקדמה לספר **אחי היה גיבור** (חוטר, 2005) קצרה ותמציתית: "לכל הילדים ששיכלו אח או אחות ולכל הילדים והאנשים שעוזרים להם להתגבר". הדברים מובאים בשם אומרם, אביחי חוטר, אחיו של הנרצח גבריאל חוטר. הסיפור מתאר את תהליך ההתמודדות עם מותו מנקודת מבטו של אביחי, שהיה בן חמש בעת הרצח. הספר נכתב מתוך ידע פסיכולוגי מעמיק של שלבי עיבוד האבל, כפי שאלו מפורטים בספרות הפסיכולוגית (ראו פרק ראשון במאמר זה). הסיפור ארוך יותר משאר הספרים כנראה בשל הרצון לפרט את מגוון הקשיים והתגובות האפשריות שמתעוררים אצל אביחי בן החמש בעקבות רצח אחיו: געגועים, פרצי אלימות כלפי ילדי הגן, פחדים, חרדת נטישה ועוד. באחרית הדבר לספר כותבת פסיכולוגית קלינית במרכז הישראלי לפסיכו-טראומה:

הספר **אחי היה גיבור** מאיר נושאים חשובים הנוגעים להתמודדות של ילדים צעירים עם אובדן ואבל. דרך נקודת ההסתכלות של הילד, אנו פוגשים את הקושי של ילדים ומבוגרים לקבל את סופיות המוות. מפיו של ילד אנו מתוודעים לפחדים ולדאגה לשלומם של ההורים, לרצון לפצות את ההורים על הבן שאיבדו ואולי אף לשמש לילד המת תחליף, ולכעס שהוא חלק בלתי נפרד מהבנת משמעות המוות. חוויותיו ומחשבותיו של הילד מאפשרות לנו להתלבט בדילמות שגם לגדולים קשה לדבר עליהן: כיצד ניתן להמשיך את החיים באופן משמעותי לאחר האובדן, וכיצד ניתן לארוג את הזיכרונות הטובים עם ההכרה הכואבת בחסר.

אחרית דבר זו, שאינה מיועדת לילדים, מאפשרת להורה לקרוא את הספר מתוך הבנת תהליכי החשיבה והרגשות שעוברים על ילדים צעירים כאשר הם נחשפים למוות.

בספר **דורון והטרקטורון** (שורשן ואמיתי, 1996) אין מידע ישיר על הסיבות לכתיבתו אך באחרית הדבר לספר נכתב: "כן, זהו סיפור אמיתי! התמונות של דורון המחייך מפוזרות בפינות הבית, וכך הוא ממשיך להיות חלק מהמשפחה למרות העדרו. המשפחה ממשיכה להיות מאוחדת!". אחרית הדבר מעוררת הזדהות, אמפתיה, תקווה ומענה לרגשות פחד שעלולים להתעורר בקרב ילדים לגבי המשך תפקודה של המשגרת המשפחתית החסרה.

עיון בתיאור הנסיבות שהובילו את כל הכותבות לכתיבת הסיפורים מעלה ארבע נקודות:

1. הרצון לא לשכוח את המת.
 2. הרצון לחלוק את תחושת העצב והאובדן עם ילדים נוספים שחוו אובדן דומה, כדי שלא ירגישו בודדים באבלם.
 3. הרצון לפתוח צוהר לעולמם של ילדים אבלים שחוו אובדן, כדי שמבוגרים וילדים שלא איבדו בן משפחה אהוב, יוכלו להזדהות עימם ולחלוק את כאבם ממקום אמפתי.
 4. חלק מן הספרים נכתבו תוך כדי הכרות עמוקה עם שלבי עיבוד האבל בקרב ילדים בגיל הרך, ומתוך רצון לתת מענה מיטבי לצרכים הפסיכולוגיים והרגשיים של ילדים בגילים הללו.
- חשוב להדגיש שחלק מהכותבות מציינות כי הספרים נכתבו בגלל מחסור בספרים שנכתבו על ידי סופרי ילדים בנושא.

בין ספרי זיכרון לבין ספרות יפה

כדי למיין את היצירות לסוגות ספרותיות יש לברר תחילה את המושגים "ספרות זיכרון והנצחה" ו"טקסט סיפורי" ואת השתלבות המאפיינים השונים של המושגים והסוגות הללו ביצירות שנבחרו.

א. זיכרון הוא מונח מרכזי בתרבות הישראלית (סיון, 1991) ויש לו שתי פנים. מן אחד יש לדרוש אותו כהיזכרות ומפן שני כהזכרה. בהיבט של ההיזכרות הוא מרמז על התהליך המתמיד והמתמשך שבאמצעותו המשתתפים בחוויה חוזרים ומבררים לעצמם את מה שקרה להם. שהרי כל חוויה נהפכת לזיכרון מרגע שהיא חלפה ונעשתה לנחלת העבר. באמונה היהודית יש לזיכרון מקום משמעותי ביותר. העם היהודי זוכר אירועים משמעותיים גם מעברו הרחוק, כמו יציאת מצרים, חורבן בתי המקדש ואירועים נוספים, וכל יחיד מצווה לזכור אותם כאילו הייתה זו חוויה אישית שלו, במטרה להיבנות מזיכרונות אלו. זיכרון אמיתי הוא חיבור וקישור של העבר עם העתיד והוא מעורר לאקטיביות ולהעצמת החיים ומונע שקיעה בייאוש וחידלון (כהן, תש"ע). בהיבט הזה של המונח אפשר לומר כי הסיפורים שייסקרו עוסקים בהיזכרות, תוך שחזור החוויה הקשה שעברו הכותבות בצורה רטרואספקטיבית ובניסיון לעבד אותה מתוך תקווה שסיפור הדברים יוכל להועיל לילדים נוספים אשר חווים חוויות דומות (כפי שיודגם בפרקים הבאים).

בהיבט השני, הזיכרון מתאר מאמץ מכוון, פחות או יותר, להנחלת זיכרון המת גם לאחרים, אותו מאמץ המתואר במונח "הנצחה". במשמעות הראשונה הזיכרון הוא תוצאה רווחת וטבעית ולמעשה בלתי נמנעת של כל חוויה אישית שייתכן שתהיה בה לדעת הכותב או המספר משמעות גם עבור אנשים אחרים. במשמעות זו הזיכרון מתבטא במרחב החינוכי וההסברתי והוא קשור גם ברגש החובה או ברצון של הנשאים לשוב ולספר את עלילותיהם של אלה אשר אינם, מתוך כוונה להכיר ולהוקיר את זכרם ואת מורשתם לטובת הדורות הבאים (בר-און, 1991). כהן (תש"ע) מציין כי

מגמת הזיכרון בהיבט הזה היא לשמר את הערכים, את האידיאלים ואת השאיפות שהנפטר חי לפיהם. אלו ממשיכים לחיות בלב הנשארים ומאפשרים גם הם צמיחה והתקדמות.

עיון מדויקדק בהגדרות של ספרות "זיכרון והנצחה" על מאפייניה מגלה כי הספרים שנכתבו על ידי הכותבות ומתארים דמויות חוץ-ספרותיות של נפטרים עונים על הגדרה זו. המטרות המוצהרות של חלק מן הכותבות הן: 1. להכיר לקוראים את דמותו ואת פועלו של הנפטר (הנצחה); 2. בד בבד הכתיבה משמשת עבורן פורקן אישי לאבל שחוו הן עצמן כילדות או כבוגרות, או כדי לייצר ספרות מתאימה לילדים שחווים צער דומה, כתיבה שתוכל לאפשר הזדהות עם סיטואציה דומה (זיכרון). מכאן שהספרים הללו יכולים לענות על ההגדרה של "ספרות הנצחה וזיכרון".

ב. הפואטיקה של הסיפורת נגזרת בין השאר מתוך תשובה לשאלה: מהו סיפור? בין שלל התשובות לשאלה זו לצורך הדיון במאמר נתייחס להגדרתן של עמיר ועמיאל האוזר בלבד (עמיר ועמיאל האוזר, 2016) לפיה "סיפור הוא) הסיפור של רצף אירועים בדיוניים" (שם, עמ' 26). נוסף על הגדרה זו, המדגישה את יסוד האירועים או הזמן, כמו גם את הקשר ביניהם, כלומר, שמירה על הרצף הסיפורי כתנאי בסיסי להגדרת טקסט כ"סיפור", אבן (1993) קובע כי לאפיון דמות בסיפור ישנם שני סולמות, הסולם המימטי והסולם הסמלי. בהמשך מרחיב אבן וטוען כי "יש שגם דמות מימטית רגילה בהחלט פועלת על קהל מסוים פעולה סמלית [...] עובדה זו ניתן להסביר בכמה דרכים: כוחה ומשמעותה של הדמות מוענקים לה, למעשה, על ידי קורא שהוא בעל "כושר היפגעות" אישית גבוה על ידי היצירה ועל ידי הדמות הפועלת שבה" (אבן, 1993, עמ' 43). אומנם דבריו של אבן מתייחסים למה שמכונה "ספרות יפה", אך אפשר למצוא הקבלה ברורה בין האמור ובין ספרי ההנצחה המדוברים. דמותו של הגיבור המשני (הנרצח) היא דמות אמיתית, בשר ודם, אשר נרצחה בטרם עת, אך מהות מעשה ההנצחה היא הפיכת הנרצח, דרך חייו ודרך מותו, לסמל עבור אלו שהם "בעלי כושר

היפגעות גבוהה אישית" כדברי אבן, כלומר בעלי הזדהות גבוהה להתרחשות הסיפורית.

במקרה דנן, ילדים שחוו אובדן כמו בסיפור.

חלק חשוב ביכולת של יצירה ספרותית לעורר הזדהות בקרב ילדים הוא התאמה להתפתחותו הרגשית והרוחנית של הילד, לרבות התפתחותו הלשונית והמושגית (גלבוע, 1994). כמו כן, ישנה חשיבות פסיכולוגית בסיפור ריאליסטי לילדים בני שנתיים עד חמש. לכן, מעבר לאיכויות הפואטיות הנדרשות מיצירה ריאליסטית, היא נדרשת לעמוד ברף פסיכולוגי זהה, כדי שהילד יוכל להזדהות עם העולם הבדיוני המתואר בה (גלבוע, 1994). לאור הדברים האלה, אפשר למצוא מאפיינים של "ספרות יפה" גם בספרים הנידונים, כך שלמעשה אפשר להגדירם כשילוב של ספרות "יפה" לילדים נוסף על היותם "ספרי זיכרון והנצחה".

לתפיסתם של רגב (1985, 1989) ושל Wiseman (2013) אפשר לומר כי הספרים הללו משתייכים לספרים מסוג "תשובה לבעיה", כלומר ספרים שנכתבו במיוחד כדי להתמודד עם בעיה מסוימת ויש בהם התכוונות ברורה לעסוק באותה בעיה בלבד. בספרים כאלה מבחינה פואטית נערך ויתור מודע על תיאור רב-ממדי של הסביבה והדמויות, ואפשר לומר שהספר כולו הוא בבחינת תשובה לשאלה אחת.

כאמור, הספרים שמאמר זה עוסק בהם חולקו לשתי קבוצות, ספרים שנכתבו על ידי המחברות בעקבות ניסיון אישי עם שכול שקשור במוות של בן משפחה אהוב (גבר) בעקבות מחלה או תאונה, וספרים שנכתבו על ידי המחברות בעקבות הירצחו בפיגוע טרור של בן משפחה אהוב (גבר או נער) מהזרם הדתי-לאומי. לספרים בכל אחת מן הקבוצות מכנה משותף רחב - כולם נכתבו בעקבות צורך אישי של הכותבות למצוא ספרים שיתווכו לילדים בגיל הרך את נושא המוות והשכול בצורה שתעורר הזדהות ואמפתיה, צורך שנוצר בגלל שהכותבות התקשו למצוא ספרות כתובה כזו. כפי שצוין בחלק מהספרים עצמם, הם נכתבו על פי עקרונות בריאות הנפש ונקראו על ידי פסיכולוגים, מומחים לטראומה נפשית ואנשי חינוך, אשר השתתפו בתהליך כתיבתם.

בפרקים הקודמים של מאמר זה צוין כי ספרים שנכתבים מתוך ידע פסיכולוגי של שלבי עיבוד האבל מספקים מידע הטבוע בתוך סיפור נוח לקליטה ולזכירה (להד ואילון, 2000). כמו כן צוין כי סיפור אשר מותאם מבחינה קוגניטיבית ורגשית לנמען מסייע לקורא, או לילד המאזין, להבין את המוות ואת השלכותיו בצורה מיטבית ככל האפשר. יצירה ספרותית מותאמת מאפשרת השגת תובנות לרגשות, נותנת לגיטימציה לרגשות מנוגדים ואף סותרים זה את זה, מסייעת בהמשגה קוגניטיבית ובפיתוח עמדות, ומאפשרת תהליכי הזדהות (כהן, 1995). לילד שחווה את השכול מבחינה אישית, הסיפור מאפשר לשמר את הזיכרון של הנפטר ובו זמנית להתחיל לבנות את הניתוק הרגשי הנדרש לצורך בניית החיים החדשים, במציאות ללא נוכחותו (להד ואילון, 2000). זאת משום לילדים אין את היכולת הרגשית או הקוגניטיבית להכיל אסון. מבחינה רגשית הדבר מהווה איום קיומי עבורם, ומבחינה קוגניטיבית אין ביכולתם לתפוס את הדבר. עם זאת, טוענת וולף (2002), המשגת המוות אפשרית עבור ילדים כאשר היא נעשית דרך סיפורו של יחיד שנפל או נפטר. מכאן חשיבותם של ספרים הממוענים לילדים בגיל הרך המתווכים את מושג המוות והשכול בדרך שתעורר הזדהות של הקוראים עם הדמויות הספרותיות.

בפרק זה ביססנו את המושגים "ספרות זיכרון והנצחה" ו"ספרות יפה". הודגם כיצד הסיפורים הנידונים במאמר משלבים את שתי הסוגות האלה ומהווים שילוב שבין "ספרות יפה" לבין "ספרי הנצחה". בכך הם מבקשים לתת מענה פסיכולוגי לילדים שחוו אובדן, ובו בעת לשמש גל-עד לזכרו של האדם שעליו נכתב הספר. זאת בניגוד לספרות יפה המתמודדת עם נושא המוות בכלים ספרותיים בלבד, אשר לדעת הכותבות מספקים מענה חלקי בלבד שאינו הולם את הצרכים המרובים של ילדים שחוו אובדן משמעותי.

מתודולוגיה

ייערך דיון השוואתי בחמישה ספרים העוסקים בנושא המוות בנקודות התצפית של המספרים, ובביטויים ספרותיים ופסיכולוגיים להשקפות העולם העולות מן היצירות: **אבא שלי היה** (יעל, 2017), **אח שלי גיבור** (רוטנברג, 2016), **אבא של נועם ושל צוריה, עמיחי, שירה, רננה, הדס, נאווה ושחר יאיר** (זר, 2003), **אחי היה גיבור** (חוטר, 2005), **דורון והטרקטורן** (שורשן ואמיתי, 1996), תוך התמקדות מיוחדת בשלושת הספרים האחרונים ובהשקפות העולם העולות מהם.

ממצאים ודיון השוואתי

שאלת היחס שבין הצורה לתוכן עומדת בבסיסה של כל ביקורת ספרותית (כרמי-לניאדו, 1983). התשובה המקובלת בחקר הספרות לשאלה זו היא, כי הצורה והתוכן אינם עומדים כל אחד לעצמו. בחירת צורה ספרותית מסוימת היא כלי הכרחי לעיצוב העולם הרוחני שהיוצר מבקש להביע באמצעות יצירתו. שביט (1996) מדגישה שהיצירה הספרותית היא כלי לביטוי של השקפות עולם. אי אפשר לבחון יצירה ספרותית, בוודאי אם היא ריאליסטית ובעלת יסודות מימטיים, ללא תהליך של קריאה הקשרית הרואה ביצירה הספרותית חלק מהשיח התרבותי של המקום והתקופה שבה היא נוצרה, ובוחנת אותה ככזאת במהלך הניתוח הספרותי. כאשר מדובר ביצירה ספרותית לילדים, יש לשיח התרבותי שבו היא פועלת אופי ייחודי (דר, שטיימן, לבנת וקוגמן, 2006; כרמי-לניאדו, 1983). נוסף על ההקשר התרבותי, בבואנו לנתח יצירה ספרותית, יש להתייחס גם למרכיבי השיח הספרותי שהם המספר, המחבר, הדמויות והקורא. המספר הוא מרכיב פנימי בכל יצירה סיפורית, המשמש סימן היכר לז'אנר הקרוי בשם 'סיפור' (אבן, 1993). מתוך כלל הסיפורים שהוצגו עד כה, שניים בלבד מתארים מוות של אח ונקראים כמעט באותו השם: **אחי היה גיבור** (חוטר, 2005) ו**אח שלי גיבור** (רוטנברג, 2016). שני המספרים הם ילדים בגיל הגן, המספרים את רצף האירועים בגוף ראשון ובצורה כרונולוגית, כמספרים עדים. ספרה של רוטנברג קצר, ומספר בשפה מחורזת ופשוטה את סיפורו של נדב

רוטנברג, לוחם בחטיבת הצנחנים שנפל בעת מילוי תפקידו והוא בן 20. רמתו הפואטית של הסיפור נמוכה ומקשה על דיון ספרותי מעמיק. בפתח הסיפור כותבת המחברת הקדשה "לזכר אחי הקטן", אך לאורך הסיפור מתואר נדב כאח גדול, אשר אושרה של המשפחה נובע ממנו: "במשפחה שלי תמיד כולם שמחים ומאושרים ועם נדב עושים הרבה צחוקים ושיגועים". ישנה האדרה של דמותו: "נדב טוב בכל [...] אבל בשבילי הוא הכי טוב בלהיות אח. האח הכי טוב מכולם. מכל העולם!" בסיפור מעברים ופערים רבים. קשה לדמיין שילדי גן יוכלו להשלים פערים אלו ללא תיווך צמוד של מבוגר. כך, לדוגמה: "בוקר אחד, עוד כשהייתי בגן, אבא שלי בא ואסף אותי מוקדם ובכלל לא הבנתי למה ולכן. אבא נראה מאוד עצוב. ואימא בכתה שם שוב ושוב". בקטע זה אין הסבר מדוע שורה עצבות פתאומית על ההורים, ומה בעצם קרה. בשובו הביתה מגלה הילד המספר, כי הבית מלא בחיילים אבל אף אחד מהם איננו אחיו. מיד לאחר מכן, מופיע המשפט "האח שלי נדב לא ישוב הביתה בשבתות. כבר לא אוכל איתו לשחק ולצחוק. או בכלל – אותו לראות". הסיפור לא מציע הסבר לפערי המידע שבטקסט וגם אין כל תיאור של עולמו הפנימי של המספר. הדמות היא דמות גנרית, של ילד ללא שם וללא מאפיינים ותכונות. נראה כי כל מהות קיומו היא בעקבות היותו אח של נדב. הסיפור מסתיים "ובלילות, כשבחדר שקט וכולם כבר ישנים, אני מדבר אליו לפעמים ואומר לו שבשבילי הוא האח הכי טוב מכולם. **מכל העולם**" (ההבלטה במקור). הדיבור אל האח כאילו הוא נוכח, למרות שכבר איננו בין החיים, מסמל את אי קבלת סופיות המוות המאפיינת את ילדי הגן. אלמנט זה של אי קבלת סופיות המוות על ידי דמות גיבור בגיל הגן, מופיע גם בספרה של חוטר (2005) **אחי היה גיבור**. הספר הזה ארוך בהרבה מסיפורה של רוטנברג, ומציע פירוט רב למנעד הרגשות של המספר, גם הוא ילד בן חמש, שעולמו מתהפך באחת בהירצח גבריאלי, אחיו בן השבע עשרה, באירוע טרור. הספר מציע הסבר פסיכולוגי להתנהגויות החריגות ולפרצי האלימות שאביחי מתחיל לפתח כלפי חבריו לגן. דמות המספר היא דמות בדיונית המבוססת על דמותו של אביחי חוטר, בנה של הכותבת, אשר היה בן חמש בעת הרצח. דמותו של אביחי חולמת שני חלומות במהלך הסיפור: אחד מיד לאחר הרצח, כתגובה לדאגה ילדותית לאח המת.

תגובה זו מייצגת את אי הטמעת עיקרון סופיות המוות (ראו תפיסת המוות אצל ילדים לעיל). "התחלתי לקום בלילה - כי פחדתי מאוד. פחדתי בשביל גבריאלי. אולי הוא לבד ואין לו חברים? איפה הוא? מה הוא עושה?" התשובות השטחיות שמציעים המבוגרים לשאלה "היכן גבריאלי"? מגבירות את הדאגות, המוצאות את פתרונן בחלום. בחלומי, אביחי פוגש בגבריאלי: "מיד שאלתי אותו, גבריאלי למה אתה לא חוזר הביתה? גבריאלי אמר לי שהוא לא יכול לחזור כי אלוקים צריך אותו. בחלום שלי גבריאלי הרים אותי על הכתפיים כמו שהוא כל הזמן היה עושה, ורקדנו ושרנו ביחד. אחרי החלום הפסקתי לדאוג לגבריאלי". מבחינה פסיכולוגית, ראייתו של אביחי היא ראייה אגוצנטרית ותואמת גיל. כשם שבחיי גבריאלי הרים אותו על כתפיו ובכך הפך אותו, פיזית ורגשית, לגבוה ונישא מעל כולם: "הוא היה מרים אותי על הכתפיים בכל טיול [...] ואני הייתי על הכתפיים של גבריאלי, גבוה מעל כולם", כך גם לאחר מותו של גבריאלי, בחלומי של אביחי גבריאלי מרים אותו על כתפיו, פעולה שמרוממת באופן רגשי את אביחי הקטן: "אחרי החלום הפסקתי לדאוג לגבריאלי". החלום השני נחלם לאחר שאביחי חווה שוב פחדים ומתעורר בבכי בלילות. בחלומי, הוא ואביו בונים את בית המשפחה ופתאום מגיעים שוטרים ויורים באב. הסדר הטבעי של העולם מופר באופן פתאומי, השוטרים שאמורים לשמור על אביחי ומשפחתו, יורים והורגים את אבא. בדיוק כפי שמהלכו הטבעי של העולם מופר עם הירצחו של גבריאלי, שכן בדרך הטבע, הורים לא אמורים לקבור את ילדם. כתוצאה מהאנומליה שמתרחשת, בניין הבית מופסק והוא צפוי להתמוטט. החלום מבטא את תחושות הדאגה להורים וביטוי לפחד שמשוהו רע יקרה להם, פחד אופייני אצל ילדים שעברו טראומה (להד ואילון, 1995). אביחי מספר: "אמרתי לאימא שאני חושב על זה הרבה. זה דבר נורא שאח או אחות מתים. אבל אני חושב שזה עוד יותר גרוע שאבא או אימא מתים, כי בשבילי אבא ואימא הם הכול". בעקבות סיפור החלום לאימא מתגלה סודו של אביחי: "ואז סיפרתי לאימא את הסוד שלי - למה אני רוצה לברוח מהגן: כדי לבדוק אם אבא ואימא שלי בסדר".

קריאה הקשרית בסיפור מעבירה את הקריאה בו מהרובד הגלוי לרובד הסמוי, וחושפת תפיסות דתיות ולאומיות השזורות בו. למרות שגבריאלי היה רק נער צעיר בעת הירצחו, ולא

חייל, המחברת מרבה להשתמש בהקשר של דמותו בשדה סמנטי של מילים צבאיות. גבריאלי היה קורבן לפיגוע טרור, אבל הוא נקרא "גיבור". החוסן הגופני שלו מובלט שוב ושוב בתיאוריו של אביחי, כיצד גבריאלי היה מרים אותו (בתחילת הסיפור ובעת תיאור החלום). בעת ההודעה על הירצחו של גבריאלי, אביחי פורץ בצחוק "חשבתי שזאת בדיחה! גבריאלי הכי חזק, אף אחד לא יכול לפגוע בו!" ההיבט הלאומי מובלט גם בסב-טקסט: בתמונות המלוות את הטקסט בספר מוצגים נופי ארץ ישראל כרקע חזותי למילות הסיפור וללא כל הקשר עלילתי. אחת מדמויות הפלסטלינה בתמונת הלוויה לבושה במדים, כשהיא ניצבת ליד הקבר ממש בשורה הראשונה עוד לפני ההורים. בעמוד אחר, הילד המספר, אביחי, מתחפש לצנחן ומחליט "להיות חייל אמיתי". גבריאלי עצמו, שכאמור כלל לא היה חייל, מעוצב (בפלסטלינה), באותו העמוד, עם כומתת צנחן כשהוא מצדיע. התפיסה הדתית שבאה לידי ביטוי בספר מתייחסת להיבט האמוני-משיחי:

יום אחד שיחקתי בגן משחק עם החברים שלי. כולנו ישבנו במעגל, אני ניגנתי בגיטרה שלקחתי מגן הגרוטאות, חברה שלי, שקוראים לה שיר, שכבה על הרצפה כאילו היא אשתי ומתה, ואני והחברים שלי שרנו את השיר עם הקסם (פרק תהילים) שוב ושוב ושוב ואז המשיח הגיע! בעצם זה היה החבר הטוב שלי אריאל, אבל במשחק הוא היה המשיח. כולנו קמנו ורקדנו ושרנו "משיח משיח", אפילו שיר, שהייתה מתה במשחק, קמה לתחייה ושמחנו ורקדנו ביחד.

דמותו של אביחי היא דמות עגולה ומתפתחת המתמודדת בהצלחה מרובה עם הקשיים הרגשיים שהיא חווה. חוסנה של המשפחה, והדמויות ההוריות המוצגות כמכילות ומעצימות, יכולים לשמש השראה להתמודדות מיטבית עם שכול בקרב ילדים שחוו אובדן דומה. בניגוד לספרה של רוטנברג, שבו נדב הוא הדמות היחידה שמתוארת על ידי אשכול תכונות (חייכן, שובב, תמיד עוזר ופותר בעיות) והדמויות הנוספות (ההורים והאח הצעיר) הן דמויות שטוחות ופלקטיות ללא כל מאפיינים ייחודיים, הרי שספרה של חוטר מציע דמות עגולה ומתפתחת של

ילד מתלבט, שעובר תהליך של התפכחות והתבגרות במהלך הסיפור ויכול להוות מקור להזדהות, לאמפתיה ולתקווה לילדים במצב דומה. בעוד ספרה של רוטנברג מיועד לאוכלוסייה כללית, ללא כל מאפיינים ייחודיים, ספרה של חוטר שזור במאפיינים לאומיים ודתיים, ויכול להציע מענה ויכולת הזדהות לילדים המשתייכים לציבור הדתי אשר נתקלים בשאלות דומות וזקוקים למענה הולם.

כאמור לעיל, הספרים **דורון והטרקטורן** (שורשן ואמיתי, 1996), **אבא של נועם ושל צוריה**, **עמיחי, שירה, רננה, הדס, נאווה ושחר יאיר** (זר, 2003) ו**אבא שלי היה** (יעל, 2017) עוסקים בהתמודדות של ילדים עם מות אב, אבל יש הבדל משמעותי ביניהם. שני הספרים הראשונים מתארים מוות פתאומי בעקבות פיגועי טרור, אשר קורבנותיו הם דמויות ידועות בקרב המגזר הדתי-לאומי. דורון שורשן היה הרב של היישוב נצרים בעת שעדיין היה תחת שלטון ישראלי. גלעד זר היה קצין הביטחון האחראי על ביטחונם של 32 יישובים בשומרון. הספר לזכרו של גלעד זר, אשר נרצח בשנת 2001 בפיגוע טרור והותיר אחריו אישה ושמונה יתומים, נכתב על ידי גיסתו דקלה זר. הסיפור פותח בפירוט קצר של תפקידו של האב, גלעד, כקצין ביטחון. בהמשך מתוארת מערכת היחסים של האב עם בני משפחתו בכלל ועם נעם בנו בפרט. האב מתואר בתיאורים ישירים ועקיפים כאוהב, מפנק, מצחיק ובעל ידי זהב שמתקן מכשירים, אבל מצוין גם כי הוא נעדר לעיתים קרובות מהבית בגלל עבודתו. לאחר הירצחו של האב הסיפור מתמקד בגעגוע של נעם בנו לאבא, ובאמונה שאבא גלעד נמצא בשמים, ליד המלאכים. הספר קצר, והמלל בו פשוט, ומתייחס בעיקר לתחושות הגעגוע של הילד לאביו והחסר שהוא חש: "ולילה אחד אחרי שאימא השכיבה את נעם לישון היה עצוב ולבד במיטה [...] הוא חיכה לאבא שיבוא להצחיק ולדגדג. נעם שכב במיטה ולחש: "אבא... אבא, תבוא כבר, אני כאן לבד". המשלב הלשוני נמוך והסיפור כולו מתואר מנקודת מבטו של נעם, גם הוא ילד בגן, ונראה שהוא נכתב עבור ילדים צעירים מאוד. בסיפור מצוין כי הנרצח היה רכז הביטחון של המועצה האזורית שומרון, עובדה המאדירה את דמותו ומעניקה לו משמעות לאומית. כך נכתב בהקדמה לספר: "בעבודתו היה גלעד קצין הביטחון של המועצה האזורית שומרון, עבודה התובעת

כישורים, מקצועיות ומיומנות, ויותר מכך - הקרבה ומסירות נפש בלי גבול למען תושבי השומרון". לעומת שני הספרים שנידונו עד כה, בהם צוינה סיבת הפטירה (רצח בפיגוע על רקע לאומני), בספרה של יעל (2017) **אבא שלי היה**, כלל לא מצוינת סיבת פטירת האב, אלא רק מתואר תהליך ההתמודדות הממושך והכואב של הילד האבל עם החוסר הנורא. הסיפור מסופר על ידי מספר עד, שכמו בשאר הסיפורים, גם הוא ילד בגיל הגן. העמימות לגבי סיבת המוות של האב וחשיפת עולמו הפנימי של הגיבור "אני בכלל לא מעז לומר שמה שכואב לי זה הלב, ומה שאני צריך עכשיו זה רק חיבוק חם ועוטף", מגדילה את קהל היעד הפוטנציאלי, שייתכן שימצא בספר כתובת להזדהות בעת הצורך.

הספר **דורון והטרקטורון** (שורשן ואמיתי, 1996) מספר את סיפורה של משפחת שורשן ביישוב כפר דרום בגוש קטיף בתחילת שנות התשעים. גיבור החצי הראשון של הספר הוא האב, דורון שורשן, שנרצח על ידי מחבלים בינואר 1992. את הספר כתבה שלה שורשן, אלמנתו של דורון, יחד עם סופרת הילדים עדינה אמיתי. בחלק הראשון של הסיפור מסופר על יחסיו האוהבים של דורון עם ילדיו ועם ילדי כפר דרום. החלק השני של הספר מספר על ההתמודדות של משפחתו עם מותו ומסתיים עם לידתו של התינוק, 'איר-דורון', חודשים ארוכים לאחר מותו של אביו, שאותו לא פגש מעולם. הספר מתאר את התמודדותה של המשפחה, בעיקר של הילדים, עם אובדנו של האב האהוב, ואת ההסתגלות שלהם למצב החדש שנוצר. גם בספר זה יש התייחסות לרגשות כמו עצב וגעגוע של הילדים, אבל בספר זה מפורט גם רצח האב, ויש התייחסות גלויה להיבט נוסף של עיבוד תפיסת המוות אצל ילדים - הכעס על המת. "אביחי קצת כעס על אבא: מדוע לא נזהר? למה לא התכופף כשירו עליו? מדוע לא ירה בחזרה? מדוע לא נסע מהר וחזר הביתה?" (עמ' 22). סיפור המעשה מובא על ידי מספר כל יודע, אשר משלים עבור הקורא את פערי המידע שנוצרו בטקסט: "כשסיים את העבודה בשעה ארבע אחר הצהריים, החל לנסוע ברכבו הביתה. בדרכו תכנן את יום ההולדת של טל, שהמועד שלו התקרב. הוא לא יכול היה לראות את המכונית, שארבה לו בצומת" (עמ' 18). ספר זה ארוך בצורה משמעותית משני הספרים הקודמים. מתוארת בו עלילה מסועפת, עם ריבוי

דמויות, האם שלה, פירוט של שמות הילדים הנוספים, הראל, חברו של דורון, רב היישוב, הרב בירושלים ועוד. מפאת אורכו של הסיפור, המלל הרב וריבוי הדמויות וההסתעפויות של העלילה, נדרשות פעולות תיווך משמעותיות כאשר באים לקרוא ספר זה לילדי הגן הצעירים. החלקים המתארים את תגובת הילדים להסבר שמנסיים להעניק המבוגרים למשמעות הלאומית של מות האב בסיפור, מובאים בצורה פוליפונית המבטאת ריבוי קולות (באחטין, 1987). בעוד האם ושאר הילדים מקבלים בהכנעה את התירוץ למות האב, "נפל על קידוש השם", מסרב אביחי, אחד הילדים, לקבל את ההסבר הזה והוא מתמרד נגדו: "יותר טוב לחיות על קידוש ה' אמר אביחי בכעס" (עמ' 26). האלמנט הפוליפוני מעניק לסיפור אמינות, ומעביר מסר של הכלה לרגשות שונים שעולים בעקבות מוות. מאוחר יותר בסיפור, יתבטל אלמנט זה כאשר גם אביחי יקבל עליו את הדין: "באמת?! שאל אביחי בעיניים נוצצות, אבא עכשיו אצל ה' קרוב?"

גם בספרה של זר (2003) **אבא של נועם ושל צוריה, עמיחי, שירה, רננה, הדס, נאווה ושחר יאיר** מובאים ביטויים אמוניים לאורך הסיפור. בהקדמה נכתבו שני פסוקים: "בלע המוות לנצח, ומחה ה' דמעה מעל כל פנים, וחרפת עמו יסיר", מתוך ספר ישעיהו, כה, ח', וכן "והביאנו לציון עירך ברינה, ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם" מתוך תפילת מוסף לראש חודש. שני הפסוקים הם פסוקי נחמה ומטרתם לעודד את השכולים, כאשר הסב-טקסט מדבר על תקופת הגאולה, שבה בין השאר, אמורים המתים לקום לתחייה.

האמונה בתחיית המתים חוזרת גם בספר **דורון והטרקטורון** (שורשן ואמיתי, 1996). בתו של דורון ז"ל שואלת את אמה: "אימא, נכון שתהיה תחיית המתים ואז אבא יחזור הביתה? אימא חיבקה [...] ואחרי כמה דקות היא אמרה בשקט: נכון שתהיה תחיית המתים" (עמ' 23). ובמקום אחר אביחי מציין: "אני יודע ... בימות המשיח יקומו המתים לתחייה" (שם, עמ' 34). לעומת ספרה של יעל (2017) **אבא שלי היה**, שבו מודגש האבל הפרטי של הילד: "אבא שלי, שכבר לא גר איתי בבית [...] הוא גם לא לוחם בצבא, או משרת במילואים. אבא שלי איננו. אבא שלי נפטר", הרי שדמויות האבות בסיפורים **אבא של נועם... ודורון והטרקטורון** מעוצבות

כגיבורים העשויים ללא חת. תיאור זה מתכתב עם אתוס גיבור המלחמה ששלט בספרות הילדים הישראלית בעשורים הראשונים להקמת המדינה, וגם אחר כך כחלק מהנרטיב הציוני (טף-סקר, 2010), ומנוגד לדמויות הילדיות המתוארות בסיפור, אשר מחצינות את הקשיים הרגשיים שהן חוות בעקבות מות האב. התיאורים של אבא גיבור משמשים ביטוי לתפיסות הלאומיות של גבורה ועוצמה, הבאות לידי ביטוי בעיצוב דמויות האבות המתים. דוגמה לכך ניתן למצוא במהלך הסיפור **אבא של נעם**...: "בגן של נועם ששון ושמחה כל ההורים מוזמנים למסיבה ואבא ואימא יספרו על המשפחה, ועל ילדים שבגן. ונועם כבר יודע שכשאבא יבוא כל הילדים יסתכלו על הג'יפ הגדול וירצו לעלות ולגעת וכולם יאמרו לאבא שלו: "גלעד, גלעד... תגיד, נכון אתה קצין ביטחון? נכון אתה גיבור???" וגם: "הוא יודע שאבא שלו באמת הכי בעולם ולא רק בגלל הג'יפ, הפלאפונים והמכשירים, ולא רק בגלל שבכל פעם שקורה משהו אבא נמצא שם עוד לפני החיילים" וגם: "והיום כולם יודעים שאבא הוא באמת גיבור אמיתי". התיאור הזה של האב לא נשמע אותנטי מפיו של ילד בגיל הרך ונראה שהושם בפיו כדי לחשוף את התפקיד המרכזי שהיה לאביו בשמירה על הביטחון של תושבי ההתנחלויות. תפקיד זה הפך אותו לגיבור בעיני תושבי האזור ולכן גם למותו יש (לפחות בעיני הכותבת) משמעות לאומית. בחלק גדול מהאיוורים נמצא מגן דוד בולט וברור למרות שאין לכך עוגן עלילתי. אפשר לומר כי בהיבט הזה, ממשיכים סיפורים אלו את המסורת של סיפורי הילדים שעסקו בהתמודדות של ילדים עם מוות של אחים והורים מקום המדינה ועד שנות השבעים והשמונים (ברוך, 1991).

ההיבטים האלו באו לשרת את הזיכרון במובן של ההנצחה. שמירה על האידיאלים והאמונה של הנרצח כמו שמוזכר אצל כהן (תש"ע). בחלק מהסיפורים אפשר לראות הכללה של ההיבט הלאומי בתוך המושג המסורתי "קידוש השם". לפי המסורת, קידוש השם היא מצוות עשה, כאשר בקיום המצווה מתקדש ומתכבד שמו של ה' בעיני האנשים, הרואים שמאמיניו דבקים בו אף במחיר חייהם. כיום מקובל לכנות כל רצח יהודים בשל יהדותם "מוות על קידוש השם". היבטים דתיים נוספים שמתוארים בספרים הם הקשיים של ילד דתי ללכת לבד לבית הכנסת,

בלי אבא שיעטוף אותו בטלית; ביקורי המשפחה אצל רב, או הרב שנכנס אל בית המשפחה ואומר: "נתפלל שכוחות האמונה והמסירות שלו (של הנרצח) יישארו בתוכנו" (שורשן ואמיתי, 2005, עמ' 20), וכן השירים שהילדים שרים, פסוקים מתוך ספר תהלים, כאשר עצוב להם והם מתגעגעים.

כפי שנכתב לעיל, הנגשת הנושא של המוות בספרות הילדים לגיל הרך, משנות השמונים של המאה העשרים, הפכה מעיסוק במוות של אבות חיילים לעיסוק במוות כאירוע שהוא חלק ממעגל החיים. ספרים שכתובים ברוח זו נותנים מענה חלקי בלבד לילדים דתיים, משום שאין בהם היבטים אמוניים. ההיבטים האמוניים מייצגים מורשת תרבותית (קובלר-רוס, 2002). זו, יחד עם ביטויי היגון במשפחה ובסביבה החברתית, וטיב התמיכה העומדת לרשות הילד (לונג ופוגל, 2003) מהווים גורמים המשפיעים על תפיסתם והבנתם של ילדים את המוות ואת חווית האובדן.

אפשר לומר ששלושת הספרים שנכתבו על ידי הכותבות מהזרם הממלכתי-דתי, **אבא של נועם ושל צוריה, עמיחי, שירה, רננה, הדס, נאווה ושחר יאיר** (זר, 2003), **אחי היה גיבור** (חוטר, 2005) ו**דורון והטרקטורן** (שורשן ואמיתי, 1996), שונים מהספרים האחרים שנסקרו במאמר זה. הם נותנים מענה מובנה ומותאם לקשיים הקוגניטיביים והרגשיים של ילדים בגיל הרך בהתמודדות עם המוות. אבל נוסף על כך, הם ייחודיים במתן מענה לצרכים האמוניים והלאומיים של ילדים והורים דתיים שחוו מוות ואובדן. ההיבטים האמוניים, השזורים בסיפורים לכל אורכם, יסייעו להזדהות של ילדים מהמגזר הדתי-לאומי. עם זאת, ייתכן שהם יקשו על ילדים שאינם ממגזר זה למצוא מענה רגשי על ידי הזדהות עם מי מהדמויות.

סיכום

המאמר שופך אור על תופעה ייחודית: טקסטים שנכתבו עבור ילדים בגיל הרך בנושא ההתמודדות עם מוות פתאומי של דמות קרובה לילדים, על ידי כותבות שאינן סופרות ילדים, במטרה למלא מחסור בסיפורים בנושא.

ספרי הילדים שנסקרו במאמר מגוונים ומשקפים ניסיונות התמודדות שונים עם צרכיו של הילד בגיל הרך. חמשת הספרים שתוארו בהרחבה במאמר מתמודדים עם נושאים מורכבים וקשים לתפיסה, בייחוד בגיל הרך, כמו אובדן, שכול ומוות. במקרים מסוימים אפשר לראות בספרים אלו ריבוי קולות, גם אם זמני בלבד, המקנה אותנטיות לדמויות הילדים, לכעס, לבלבול ולחוסר הרצון שלהם לקבל את קורבנם כקורבן קולקטיבי, שיש לו משמעות מעבר למשמעות פרטית, למען טובת העם והארץ. התכנים מותאמים ליכולות ולצרכים הקוגניטיביים והרגשיים של הילדים. הספרים שתוארו לעיל מתארים מצבים של שכול ויתמות בצורה ייחודית, הנותנת מענה לצורך שבהנגשת תכנים על מוות ושכול לילדי הגיל הרך. צורך שנוצר בעקבות מיעוט של ספרי ילדים המוגדרים "ספרות יפה" שנכתבו על ידי סופרי ילדים לאחר שנות השמונים ומטפלים בנושא תוך שמירה על הכללים הפואטיים.

חלק מהספרים שנידונו משלבים אלמנטים לאומיים של ההתיישבות בכל חלקי ארץ ישראל, לצד ביטויים אותנטיים של שאלות ערכיות ואמוניות, שאיתן נאלצות המשפחות להתמודד בעקבות המוות הפתאומי של בן המשפחה האהוב. עם זאת, כל הספרים מתרכזים בעיבוד ובהתמודדות עם האבל הפרטי, כפי שחווה אותו המשפחה כולה, תוך התייחסות מיוחדת ונכונה מבחינה פסיכולוגית להתמודדות, לרגשות ולשלבי העיבוד של תפיסת המוות והאבל בקרב הילדים הצעירים.

ספרי הזיכרון האישיים, המתייחסים לנרצחי טרור, מלמדים על תפקידה החשוב של ספרות הילדים ככלי להתמודדות עם מצבי שכול, יחד עם הקניית מסרים ערכיים, אמוניים ולאומיים. הם עונים גם על הצורך שבכתיבה מותאמת לילדים דתיים שחוו מוות ושכול, ואשר זקוקים לשילוב של מענים התואמים את השקפת עולמם הדתית והלאומית. בחלק מהספרים יש

אחרית דבר של פסיכולוגים התפתחותיים, אנשי בריאות הנפש או אנשי חינוך. בחלקם מצוינת המעורבות של אנשים אלו בתהליך הכתיבה, כנראה כדי לתת אישור אקדמי למחנכים שהספר תואם מבחינה פסיכולוגית את הנושא של ההתמודדות עם מוות ועם שלבי עיבוד האבל בגיל הרך.

רשימת מקורות

- אבן, י' (1993). *הדמות בסיפורת*. תל אביב: פועלים.
- באחטין, מ' (1978). *סוגיות הפואטיקה של דוסטויבסקי*. תל אביב: ספריית פועלים.
- בן אשר, ס' וארבל-ברוך, פ' (2012). "אבל שקוף" בבית הספר: הדרת תלמידים שחוו אובדן אישי. *פסיכו אקטואליה*, אוקטובר, 45-42.
- בן עטר-קוטלר, ב' (2014). *מה אבא היה אומר? ראשון לציון: אוריון*.
- בר-און, מ' (1991). *דור ודורשיו*. בתוך א' בראלי (עורך), *עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל* כרך 2 (עמ' 475-464). באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- ברוך, מ' (1991). *ילד אז ילד עכשיו. עיון משווה בספרות ילדים בין שנות ה-40 לבין שנות ה-80*. תל אביב: ספריית הפועלים.
- גלבוע, מ' (1994). *על ספרות ילדים ונוער*. תל אביב: רשפים.
- גרון, ר' (2002). *בין ריאליה לפנטזיה – בשירי שלומית כהן-אסיף*. *הד הגן*, ג', 57-50.
- גרנות, ת' (1985). *אובדן: השפעותיו והתמודדות עמו*. תל אביב: משרד הביטחון, אגף השיקום.
- גרנות, ת' (2000). *בלעדיך. השפעות אובדן על ילדים ונוער*. ירושלים: משרד הביטחון.
- דר, י', קוגמן, ט' ושטיימן, י' (עורכות). (2010). *ילדים בראש המחנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית*. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ומופ"ת.

דר, י', שטיימן, י', לבנת, ח' וקוגמן, ט' (2006). *ברוח הזמן: החזרת ספרות ילדים להקשרה ההיסטורי-תרבותי*. תל אביב: מופת.

וולף, ר' (2002). *התמודדות ילדים צעירים עם נושא המוות*. ספרות ילדים ונוער, 28(111), 7-3.

ויצטום, א' (2004). *נפש, אבל שכול*. תל אביב: משרד הביטחון (אוניברסיטה משודרת).
זר, ד' (2003). *אבא של נעם ושל צוריה, עמיחי, שירה, רננה, הדס, נאווה ושחר-יאיר*. ירושלים: הוצאה עצמית.

חוסר, א' (2005). *אחי היה גיבור*. ראשון לציון: ברקאי.
טף-סקר, י' (2010). *ייצוגי שכול ופחד בספרות הילדים הישראלית לפני מלחמת יום הכיפורים ואחריה*. בתוך: י' דר, ט' קוגמן וי' שטיימן (עורכות), *ילדים בראש המחנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית* (עמ' 289-320). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ומכון מופ"ת.

יעל, נ' (2017). *אבא שלי היה*. ראשון לציון: אוריון.
יצחקי, מ' (2011). *מכתב לאבא*. ראשון לציון: אוריון.

כהן, א' (1995). *לחלום בעיניים פקוחות: אהבה, חלום וכאב*. תל אביב: ידיעות אחרונות.
כהן, מ' (תש"ע). *נחמו עמי: אבל ונחמה, זיכרון והנצחה בראייה אמונית*. חברון: מעמק חברון.
כרמי-לניאדו, מ' (1983). *השקפות עולם והשתקפותן בספרות ילדים*. תל אביב: דביר.
להד, מ' ואילון, ע' (1995). *על החיים ועל המוות – מפגש עם המוות באמצעות הסיפור והמטפורה*. חיפה: נורד.

להד, מ' ואילון, ע' (2000). *על החיים ועל המוות – מפגש עם המוות באמצעות הסיפור והמטפורה*. חיפה: נורד.

לוגג, ר' ופוגל, ג' (2003). *ילדים עם קשיים רגשיים*. דרכי התמודדות ויצירת סביבה מסייעת. קריית ביאליק: אח.

סיון, ע' (1991). *דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון*. תל אביב: מערכות.

סמילנסקי, ש' (1981). תפיסת המוות בעיני ילדים בגילאי 3-6. קריית ביאליק: אח. עמיר, י' ועמיאל האוזר, ת' (2016). הפואטיקה של הסיפורת, כרך ב'. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

קובובי, ד' (2008). ספרותרפיה: הוראה טיפולית במבחן השנים. ירושלים: מאגנס. קובובי, ד' (תש"ל). הוראה טיפולית. ירושלים: מאגנס. קובלר-רוס, א' (2002). המוות חשוב לחיים: החיים, המוות והחיים שלאחר המוות. בן שמן: כתר.

קופר, מ' (2007). הפתעות של שוקולד: סיפור על מותו של סבא. תל אביב: צרפתי. קלי, פ' (1999). לכאוב ולחיות: למצוא נחמה לאחר מותו של אדם קרוב. קיבוץ יזרעאל: היות. קלינגמן, א' (1998). מוות ושכול במשפחה. ירושלים: סאלד. רגב, מ' (1985). בדרכי הספרות לילדים. חיפה: אוניברסיטת חיפה. רגב, מ' (1989). אף אחד לא רוצה, אבל יש ברירה? חברה ורווחה: רבעון לעבודה סוציאלית, ז'(3), 317-308.

רוזנשטיין, מ' (2014). אבא שלנו מת. נדלה מהכתובת:
www.bizmakebiz.co.il/Members/edd35c51-3e2f-4c5e-8acb-bf1ea95f6c9b/Videos/7465

רוטנברג, נ' (2016). אח שלי גיבור. תל אביב: סער. רז, א' (2003). סיום לספר בנושאים: פרדה, מחלה או מוות. ספרות ילדים ונוער, 31(117), 20-18.

רמון, ש' (2010). ללי וסבא פותחים תיבה. הוצאה עצמית. שביט, ז' (1996). מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

שורשן, ש' ואמיתי, ע' (1991). דורון והטרקטורון. בית אל: בית אל. שליו, ר' (2012). אובדן ותהליכי אבל בקרב ילדים ומתבגרים. נדלה מהכתובת:

www.hebpsy.net/articles.asp?id

שער, י' (2011). *לצמוח ממשבר*. ירושלים: משרד החינוך, המנהל הפדגוגי.

Cao, J. Y., & Han, Y. M. (2017). An investigation on 3-6-year-old Chinese children's perception of "death". *Universal Journal of Educational Research*, 5(2), 203-208.

Lansdown R., & Benjamin, G. (1985). The development of the concept of death in children aged 5-9 years. *Child Care Health Development*, 11(1), 13-20.

Masson, S. (1994). Death in children's books. *Orana*, 30(4), 274-279.

Morgan, J., & Roberts, J. (2010). Helping bereaved children and adolescents: Strategies and implications for counselors. *Journal of Mental Health Counseling*, 32(3), 206-217.

Neimeyer, R. A. (2001). Reauthoring life narrative: Grief therapy as meaning reconstruction. *Israel Journal of Psychiatry*, 38, 171-183.

Poling, D. A., & Hupp, J. M. (2008). Death sentences: A content analysis of children's death literature. *The Journal of Genetic Psychology*, 169(2), 165-176.

Russell, J. (2017). Everything has to die one day: Children's explorations of the meanings of death in human-animal-nature relationships. *Environmental Education Research*, 23(1), 75-90.

Wiseman, A. (2013). Summer's end and sad goodbyes: Children's picture books about death and dying. *Children's Literature in Education*, 44(1), 1-14.